

И.Б. Медешева^{1*}, Ж.Е. Нұрбаев^{2*}, А.Ж. Мырзахметова³, Б.А. Әлімжанов⁴

¹М.С. Нәрікбаев атындағы КАЗГЮУ университеті, Қазақстан

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан

³Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан

⁴Әбу Райхан Беруни атындағы Шығыстану институты, Өзбекстан

(E-mail: i_medesheva@kazguu.kz, zhaslannurbayev@gmail.com, amyrakhmetova@gmail.com)

Қазақстанның қалалық кеңістігі: қалыптасу және даму ерекшеліктері мен факторлары

Мақалада отандық урбандалудың тарихтағы маңызды мәселелері мен кезеңі — жаңа уақытта Қазақстанда қалалық кеңістіктің қалыптасуы мен дамуы қарастырылған. Қала елді мекеннің жаңа формасының көрінісі ретінде, тұрғындарды қоныстандырудың жаңа кеңістіктік ұйымдастырылуын, оның сандық және сапалық құрамының өзгеруін айқындайды. Қалада адамдар өмір сүріп қана қоймай, әр түрлі қызметтермен айналысады, сондай-ақ, әлеуметтік, саяси, экономикалық негізде қоғамның жаңа құрылымын жасайды, олардың арасындағы терең айырмашылықтар мен қарама-қайшылықтарды, қарым-қатынастың жаңа түрін қалыптастырады. Бұл жаңа қатынастар қала ішіндегі қоныстану жүйесінде көрініс табады, әртүрлі әлеуметтік айырмашылықтар мен жеке адамдар мен қоғамдастықтар арасындағы қарама-қайшылықтарды, сондай-ақ олардың біртұтас қалалық кеңістік шеңберіндегі бірлестігін көрсететін қала мен тұтастай қоғамның жаңа нысанын жасайды. Қала жағдайындағы тұрғын үй, мешіт не шіркеу, мектеп, базар, кәсіпорын адам өндірісіне қажетті қызметтің кеңістігін білдіреді. Зерттеу Қазақстанның қалалық ландшафтын зерделеуге және оның өңірлік ерекшеліктерін анықтауға, сондай-ақ қаралып отырған кезеңдегі елдің қалалық кеңістігінің өзгеруі мен трансформациясына әсер еткен факторларды айқындауға бағытталған.

Кілт сөздер: қазақстандық қалалар, қала тарихы, қалалық кеңістік, мәдени ландшафт, қала елтаңбасы, қала халқы, урбанизация үдерісі, сәулет стильдері, қалалық инфрақұрылым.

Кіріспе

«Қазақстанда төңкеріске дейін қандай да бір сәулет және құрылыс өнері ескерткішінің болу мүмкіндігі мүлдем жоққа шығарылды және ғалымдар монументальды мәдениет ескерткіштері болу болжамынсыз, таза далалық көшпелі тұрмыс орын алғанына сенімді болды» [1: 5]. Бірақ Қазақстанда көне қалалардың қиранды орындары, ирригациялық жүйелер орны, көне көмбелер көшпелі, егінші, қалалық мәдениеттің қатар дамығанын дәлелдейді. Қазақстан территориясындағы қалалардың тарихы ерте сақ заманынан бастап, ортағасырлық қалалар тарихымен жалғасып жатты. Табиғи және климаттық жағдайына орай қалалық кеңістіктің қалыптасуы мен дамуының өзіндік ерекшеліктері бар.

Қазақстанның қала кеңістігінің өзіндік ерекшелігі, қайталанбайтын және өте қызықты өңірлік сипаттамалары бар. Қазақстанның оңтүстік қалалары ежелден бері дәстүрлі түрде сауда-әкімшілік, қолөнер, мәдени өзара байланыстар орталықтары болды. Елдің солтүстік қалалары кейінірек ресейдің отаршылдық пен капиталдың енуімен осындай орталықтарға айналды.

Мақаланың мақсаты Қазақстанның қалалық ландшафтын зерттеу және оның өңірлік ерекшеліктерін анықтау, сондай-ақ елдің қалалық кеңістігін жаңа уақытта өзгертуге және трансформациялауға әсер еткен факторларды анықтау болып табылады.

Зерттеу әдістері

Қалалар тарихын, оның кеңістігін зерттеудің әдеттегі тарихи еңбектерден өзіндік ерекшелігі, ең алдымен қала құрылысының жоспары, баспаналар мен кәсіпорындар салу мен олардың дамуы, көлік коммуникациясы, абаттандыру сияқты мәселелерді зерттеуді қажет етуінде. Біздің ойымызша, XIX және XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы қалалар тарихын зерделеуде Л. Берг ғылыми айналымға енгізген мәдени ландшафт [2: 471] әдісін қолдану орынды деген пікірдеміз. Өйткені, адамның өмір сүру қызметі ландшафт арқылы, адамдардың өмірлік қажеттіліктерін қанағаттандыру

жөніндегі әрекеттерімен анықталады. Ал қажеттіліктердің барлық дерлік биологиялық, әлеуметтік қанағаттандырылуы, ландшафтың табиғи емес, жасанды жүйені құратын мәдени ландшафт талабына бейімделген өмір сүру жағдайымен байланысты жүреді. Бұл тұрғыдан алғанда қаланың негізделуімен ландшафтың табиғи және мәдени әлеуеті қалыптасып, ландшафтық процестер кеңістік пен уақыт деңгейінде өзгеріске түседі.

Өзгерістер өз кезегінде өркениеттің қажеттіліктеріне бейімделуі немесе экологиялық проблемалардың туындауына соқтыруы мүмкін. Яғни, қала адамның тіршілік қызмет аренасы ретінде, мәдени дамуға үлкен әсер ете алады. Әрі ландшафт қала құрылысына қажетті жолдар, тұрғын үй, ғимараттар, өзге де құрылыстар салудағы кеңістік ресурсы және ауа, су, топырақ сынды табиғи ресурс көзі болып табылады. Кірпішке арналған саз, цементке арналған құм, металл, ағаш, мұнай, газ, басқа кен және металл емес материалдар мен энергия қала құрылысы жүйелерін құру үшін ландшафтан алынады. Сондай-ақ, ландшафт — өндірістік, инфрақұрылымдық объектілердің материалдық негізі. Оның аумақтық үлгісі қала тарихының, қала құрылысы композициясының ерекшелігін бере алады. Нақтылы бір табиғи және климат жағдайларында құрылып, дамыған қала кеңістігінің қандай болса да, оның тек өзіне ғана тән өзгешелігі, соған қарай тиісінше келбеті болады, сондықтан да қазақстандық қалалар кеңістігінің қалыптасу барысын зерделеуде салыстырмалы анализ жиі қолданысқа түсті.

Нәтижелері мен оларды талқылау

Қазақстанның XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қалалардың қалыптасуы мен дамуы капиталистік қатынастардың енуімен тығыз байланыста жүріп жатты. Бұрын қолөнер-сауда және саяси-діни орталықтары болып келген оңтүстіктегі көне қалалар қайта даму айналымына қосылса, батыс, шығыс, орталық және солтүстік аудандарындағы бекініс болып бекігендері қалаға айналып, жаңа қалаларды түзе бастады.

Бұл кезеңдегі қалалар туралы мәліметтер қалалардың және оларға қарасты облыстардың гербтары бекіту заң жинақтарында, аз санды кеңестік кезеңге дейінгі очерктік еңбектерде, шолуларда, мемуарлық естеліктерде кездеседі, әрі қалалардың статусы, географиялық орналасуы, тұрғындары, саудасы, тасымалдың керуеннен бөлек су жолы мен темір жолдары жөнінде кейбір статистикалық мәліметтер берумен шектеледі. Сондықтан олар деректер беретін еңбектер ретінде қарастырылады.

Қазақстан қалалары туралы алғашқы еңбектер XX ғасырдың 30-шы жылдарында анықтамалар түрінде жарық көріп [3], 1950-жылдардан қолға алына басталды. Әрбір қаланың бекініс ретінде негізделуі, біртіндеп экономикалық-әлеуметтік қатынастардың дамуы, тұрғындарының саны, ұлттық және әлеуметтік құрамы, абағандырылуы, мәдениет пен білім ошақтары т.б. белгілі — бір құрылымдық және хронологиялық жүйе бойынша баяндала бастады. Мұрағаттық құжаттар және жарияланған еңбектердегі статистикалық мәліметтер мен деректер пайдаланылып, ғылыми түрде айналымға енді. Атап алғанда, А.А. Горячева өзінің бұл кезеңдегі еңбектерінде Верныйда капиталистік қатынастардың дамуының баяу жүруінің басты себептерінің бірі ретінде теміржол байланысының жоқтығын атаған [4].

Географ Г.Е. Москалевтің еңбектерінде сауда капиталының Орал қаласындағы өнеркәсіпке енуі және оның қала халқының әлеуметтік-кәсіптік құрамына ықпалы туралы мәселе көтерді [5]. Сауда капиталының өнеркәсіптік капиталға айналуы тұрғысынан алғанда бұл айқындауды қажет ететін мәселе. Өйткені қазақстандық зерттеушілердің көпшілігі капитал сауда-өсімқорлық дәрежеде қалды, өнеркәсіптікке өте алмады деп есептейді.

К.М. Туманшин Орал мен Петропавлда, Орынбор–Ташкент бағытында темір жолдың салынуы бұл аймақтардағы капиталистік қатынастардың таралуына және жалпы экономикалық дамудың өзгерістерге ұшырауына тиімді ықпал еткенін жазды [6]. 1960–80 жылдарда қалалар тарихын зерттеуде Верный, Орал, Риддер, Жамбыл, Семей мен Шығыс Қазақстан қалаларының, Шымкенттің, Ақмоланың қалыптасуы мен дамуы, шаруашылығы, саудасы, мәдени өмірі т.б туралы мәселелерге назар аударыла бастады.

Ж. Қасымбаев Батыс Сібір мен оған іргелес Қазақстанның солтүстік-шығыс аудандарындағы қалалар тарихын зерттеушілер назар аударма бермейтін Ертіс өзені пароходы байланысының рөліне тоқталды [7]. Қалаларды ретроспективалық қана емес, перспективалық тұрғыдан да зерттеу қажет деп санасақ, автордың Қазақстандағы су жолдарының, соның ішінде Ертіс пароходының тарихын арнайы зерттеуді қажеттігі мәселесі әлі өзекті болып қалып отыр. Сондай-ақ, Ж. Қасымбаев

қазақстандық тарихнамада сирек, тіпті XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы тарихқа тән зерттеулерде мүлде арнайы сөз етілмеген автомобиль компаниялары туралы мәселені көтереді [8]. Ол 1914 жылы Зайсанда Шығыс Қазақстанда бірінші автомобиль компаниясының құрылғандығын, оның мақсаты жүк және жолаушы таситын автомобиль қозғалысын дұрыс пайдалану, құрлықтағы қатынас пен тасымалдың басты түрі негізінен атқа тіркеу арқылы болып отырған кезеңде оның үлкен маңызы болғанын көрсеткен.

XIX ғасырдың аяғы және XX ғасырдың басындағы қазақстандық қалалардың ішінен тарихы біршама жақсы зерттелгендерінің қатарына Алматы, Орал, Семей, Ақмола, Петропавл, Тараз қалаларын жатқызуға болады. Дегенмен, еліміздің шығыс, батыс, орталық және солтүстік бөліктеріндегі XIX ғасыр мен XX ғасырдың басындағы қалалар тарихының біршама жақсы зерттелгенімен, оңтүстік қалаларды тереңірек зерттеу қажеттілігі өзекті. Біз зерттеп отырған кезеңдегі қалалар тарихы туралы зерттеулердің ішінде деректік негізі, жүйелі жазылуы мен маңызды тұжырымдары бойынша Э.И. Герасимованың [9], Х. Мухаметовтің [10], Ж.Қ. Қасымбаевтың [11], Г.А. Алпыспаеваның [12] еңбектерін ерекше атауымыз қажет.

Жалпы қалалар тарихына арналған еңбектердегі басты кемшілік методологиялық ұстанымдардан туындаған деп ойлаймыз. Осы мәселе қазақстандық қалалар тарихының бір сарынды, бір қаланың тарихын баяндаудың, құрылымының, кейде мазмұндық бағытының екіншілерімен ұқсастығын көрсетеді. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін қала тарихы туралы жазылған Г.А. Алпыспаеваның [13], З.Г. Сақтаганова, К.К. Абдрахманованың [14], Е.А. Жалмағамбетовтің [15] және М.А. Терентьевтің [16] еңбектерін ерекше атап өтуге болады. Басқа да қалалар тарихын осы тұрғыда қайта пайымдау, жазылмағандарын жаңа тарихи көзқарас бағытында зерттеу қажет екендігі айқындалады деп санаймыз.

Еліміздегі қалалардың бекініс ретінде салынуы және кейін қала статусын алуы бойынша Н.В. Турчаниновтың «Города Азиатской России» мақаласынан кездестіреміз [17: 347].

Кесте 1

Қазақстан қалалары (қаланың құрылу және мәртебесін алу кезеңдері) [17; 347]

Елді мекен атауы	Салынған жылы	Қала атануы	Елді мекен атауы	Салынған жылы	Қала атануы	Елді мекен атауы	Салынған жылы	Қала атануы
XVII			XIX			XIX		
Уральск	1613–22	1775	Кокчетав	1824	1895	Красноводск	1716	1869
Гурьев	1615–20	1865	Каркаралинск	1824	1896	Копал	1847	1854
XVIII			Кокпекты	1827	1854	Перовск	1853*	1853*
			Ақмолинск	1830	1862	Казалинск	1853*	1854*
Омск	1716	1804	Тургай	1845	1868	Верный	1854*	1870
Семипалатинск	1718	1782	Иргиз	1845	1868	Лепсинск	1855*	1883
Усть-каменогорск	1719	1868	Атбасар	1846	1891	Жаркент	1882*	1882*
Павлодар	1720	1861	Зайсан	1868	1871	Чимкент	1864*	1864*
Илек	1731	-	Актюбинск	1869	1878	Аулие-ата	1864*	1864*
Петропавловск	1752	1807	Кустанай	1879	1880	Туркестан	1864*	1864*
Лбищенск	соңы	1900	Темир	1879	1897	Ташкент	1865*	1865*

Урбандалу, болмаса қала түзілу процесін қоғамның аумақтық ұйымдастырылуының белгілі бір тарихи кезеңінің көрінісі деп қабылдауға болады. Оның XIX ғасыр және XX ғасырдың басындағы көрінісі, Қазақстанның осы кезеңдегі Ресейдің капиталистік қатынастары негізіндегі экономикалық ықпалына белсенді түрде тартылуымен, экономикалық және әлеуметтік өмірдің шоғырлануына әкелетін өндіріс пен қоныстандырудың орын алуы. Дәл осы кезеңдегі қалалық кеңістікте өнеркәсіптің жаңа формалары — зауыттар мен фабрикалар қалыптасты.

1878 жылғы 5 маусымдағы № 58684 заңға сәйкес қырық алты губерния мен облыс, оның ішінде: Ақмола, Семей, Жетісу, Сырдария, Торғай, Орал облыстарының елтаңбалары бекітілді [18: 7]. Бірінші суретте сол кездегі бекітілген елтаңбалар берілген [19; 57, 62–66], (сурет 1).

Сурет 1. Ақмола, Семей, Жетісу, Сырдария, Торғай және Орал облыстарының елтаңбалары

Қала тұрғындардың жаңа қызмет түрлерін ғана қалыптастырып қоймайды, сонымен қатар жаңа типтегі адам — қала тұрғынын жасап шығарады. Қала өз тұрғынына өндірістік қызметтің бұрын таныс емес түрлерін игеру — еңбек операцияларын бөлу, мамандану талаптарын қояды. Олардың арасындағы байланыс тауар-ақша қатынастары негізінде жүзеге асады. Адам қалалық ортада әрі өндіруші, әрі тұтынушы ретінде көптеген рольдерге түседі.

Кесте 2

Қала халқының саны [17; 351–353]

Облыс және қала атаулары	1897 ж. (санақ бойынша)			1911 жылға қарай		
	ер	әйел	барлығы	ер	әйел	барлығы
1	2	3	4	5	6	7
Орал облысы						
Уральск (обл. орг)	19.024	17.442	36.466	23.270	22.294	45.564
Гурьев	4.819	4.503	9.322	5.324	5.117	10.441
Илек	3.484	3.670	7.154	4.636	4.815	9.451
Лбищенск	-	-	-	2.393	2.421	4.814
Темир	358	258	616	1.157	1.069	2.226

1	2	3	4	5	6	7
Калмыков	967	957	1.924	-	-	-
<i>Барлығы</i>	28.652	26.830	55.482	36.780	35.716	72.496
Торғай облысы						
Кустанай	7.106	7.169	14.275	13.040	12.180	25.220
Актобе	1.514	1.303	2.817	5.628	5.088	10.716
Торғай	531	365	896	911	746	1.657
Ырғыз	928	614	1.542	744	578	1.322
<i>Барлығы</i>	10.079	9.451	19.530	20.323	18.592	38.915
Ақмола облысы						
Омск (обл.орт.)	20.084	17.292	37.376	66.895	60.970	127.865
Петропавл	10.095	9.593	19.688	21.504	21.744	43.248
Ақмола	5.075	4.613	9.688	6.964	6.878	13.812
Кокшетау	2.576	2.386	4.962	2.426	2.348	4.774
Атбасар	1.553	1.485	3.038	1.521	1.452	2.973
<i>Барлығы</i>	39.383	35.369	74.752	99.310	93.392	192.702
Семей облысы						
Семей (обл.орт.)	14.119	12.127	26.246	16.923	17.440	34.363
Оскемен	4.552	4.169	8.721	6.700	6.464	13.164
Павлодар	4.173	3.565	7.738	5.438	4.111	9.549
Зайсан	2.810	1.592	4.402	3.167	1.975	5.142
Каркаралы	2.477	1.974	4.451	1.347	1.248	2.595
Кокпекты	1.492	1.438	2.930	912	767	1.679
<i>Барлығы</i>	29.623	24.865	54.488	34.487	32.005	66.492
Сырдария облысы						
Ташкент (обл.орт.)	88.214	67.459	155.673	128.242	106.047	234.289
Түркістан	6.037	5.216	11.253	10.657	9.048	19.705
Аулиеата	6.940	4.782	11.722	10.605	8.702	19.307
Шымкент	6.185	5.009	11.194	8.519	7.192	15.711
Казалы	4.303	3.282	7.585	8.493	7.386	15.879
Перовск	3.122	1.936	5.058	6.612	5.144	11.756
Петро-Александровск	2.458	653	3.111	1.538	1.082	2.620
<i>Барлығы</i>	117.259	88.337	205.596	174.666	144.601	319.267
Жетісу облысы						
Верный (обл.орт.)	12.344	10.400	22.744	18.768	16.690	35.458
Жаркент	9.342	6.752	16.094	14.096	11.244	25.340
Пишпек	3.826	2.789	6.615	7.880	6.413	14.293
Пржевальск	4.677	3.431	8.108	7.996	5.804	13.800
Лепси	1.693	1.537	3.230	4.643	3.578	8.401
Копал	3.409	2.774	6.183	1.982	1.118	3.100
<i>Барлығы</i>	35.291	27.683	62.974	55.365	45.027	100.392

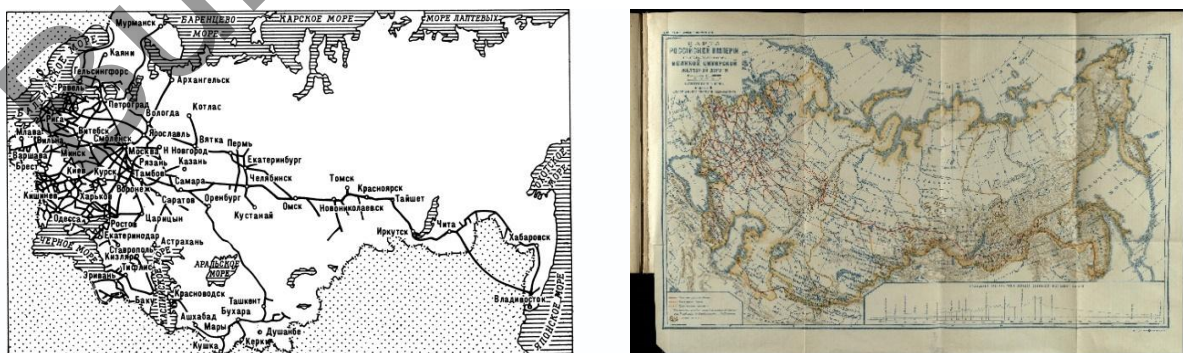
1909 жылғы 21 сәуірдегі № 51751 заңға сәйкес қалалардың, атап айтсақ, Сырдария облысына қарасты: Ташкент, Әулиеата, Шымкент, Перовск, Казалинск, Петро-Александровск, Түркістан қалаларының елтаңбалары бекіген [20; 271], (сурет 2).

Бұдан мына заңды құбылысты байқауға болады — қалалар мен облыстардың елтаңбалары осы елді мекендерде немесе аймақтарда өндірістің негізгі бағыттарын, халықтың негізгі қызметін, географиялық, табиғи-климаттық жағдайларға тән белгілерді, тіпті осы жерлердің тұрғындарының конфессиялық байланысын көрсетеді. Сондай-ақ, суреттерде империялық әсер мен империялық атрибутикасының болуы айқын көрінеді.

Сурет 2. Ташкент, Перовск, Қазань, Петро-Александровск, Түркістан қалаларының елтаңбалары

Қалалық процестердің даму заңдылықтары, оны жабық жүйе ретінде, тек қаланың өзін ғана емес, сонымен қатар оның жалпы бүкіл қоғамның даму процестеріне әсер етуші жүйе ретіндегі әрекетін сипаттайды. Бұл жүйе өз кезегінде жаңа қажеттіліктерді талап етеді, адам оларды қанағаттандырудың мүмкіндіктерін іздей отырып, жаңа өнімдерді, сонымен бірге жаңа байланыс, коммуникация жолдарын да іздеп табады. Сауда, өндірістің дамуы көлік тасымалының керуен жолымен қатар, су жолы және темір жолына қосылуды туындатты. Темір жол да, су жолы да тек тауар ғана емес, адам тасымалы, шаруалардың қоныстануымен байланысты жүрді (сурет 3).

Сурет 3. Ресей империясындағы темір жол карталары [21–22]

Қалаларға теміржолдың тартылуы, кеме жолдарының түсуі сауда-экономикалық қатынастарда елеулі рөл атқарды, оның салыстырмалы түрде тезірек дамуына ықпал етті [23].

Біз зерттеп отырған кезеңдегі қалалар әлеуетін олардың өндірістік-сауда орталығы болуымен қатар, әр қаланың белгілі бір еңбек бөлінісіне түскенін қала елтаңбаларынан байқаймыз. Орал қаласы балық, астық; Гурьев қаласы балық, уылдырық; Семей қаласы астық; Петропавл қаласы астық пен май; Қостанай қаласы астық; Павлодар қаласы тұз, көмір; Ақмола қаласы май; барлық қалалар мал және мал өнімдерін айналымға түсірді. Мысалы, Орал қаласы өндірістік-сауда орталығы ретінде Орал-Покров темір жол бағытын салғанда өсті. Орал қаласы қазақ даласынан Ресейдің еуропалық бөлігіне тауар таситын жол болды. Орал қаласындағы ең ірі өндірістің бірі — бидай ұнтақтайтын және ағаш кесумен айналысатын Орал сауда-өндірістік қоғамы болды. 1903 жылы Орал қаласында 6 сабын жасайтын завод, 8 бумен және 5 аттың көмегімен жұмыс істейтін диірмен, екі табиғи минерал суын шығаратын мекеме, 1 сыра жасайтын, 1 шарап жасайтын заводтар, 12 қыш шеберханасы, 12 кірпіш заводы және 45 ұстахана болды [24; 313]. Орал ежелден сауда капиталының шығысқа қарай жылжуында маңызды роль атқарды. Орта Азиядан шығып Қоңыраттан, Хиуадан, Бұхардан тауарлар жеткізетін керуен жолдарының бірі дәл осы Орал жерінде аяқталды. Мұнымен қатар мұнда Орал облысы мен оның айналасындағы аудандардың ауылшаруашылық және балық өнімдері шоғырланды [9; 12]. Астық саудасының дамуына теміржолдың салынуы және Орал қаласының қазақ даласындағы астықты бөлігінің ортасында орналасуы ықпал етті және қалаға Ресейдің өзінен төрт бағытта — Самара, Бузлук, Орынбор және Чижин сауда жолдарының бағыттары келіп жатты. Гурьев (бүгінгі Атырау) қаласы балық пен уылдырықтарды көп көлемде шығарды. «Балық пен оның өнімдерін кемелер арқылы Астраханға, одан ары қарай патша сарайы мен Ресейдің орталық губернияларының базарларына, ал уылдырықтар көп көлемде шетелдерге жіберіліп отырылды» [10; 18].

«Семей Қытайдан, Жетісудан, сондай-ақ Орта Азия мен Моңғолиядан сауда керуендерінің өтіп отыратын керуен сауда орталығына айналды» [8; 78]. Өнеркәсіппен салыстырғанда Семейдегі сауданың гүлденуі оның тиімді географиялық орналасуынан болды. Шығыс Қазақстанның экономикалық өрлеуінде, Өскемен, Аягөз, Зайсан, Семей, Павлодардың Батыс Сібірмен сауда байланысының нығаюында Ертіс су жолы ерекше орын алды. «Жереку мен Семей қалаларындағы өңдеу өнеркәсібінің жетекші салаларының бірі ұн тартатын диірмендер болды» [8; 10].

«Петропавл қаласы шетелдік капиталдың Қазақстанға енуінің тірек орындарының бірі болды, мұнда ағылшын және американдық фирмалардың өкілдері пайда болды және Батыс-Сібір мен Орал темір жолдарының басқа да бекеттері сияқты тауарларды сыртқа шығару мен сырттан тасу жөніндегі орыс-герман-нидерланды, орыс-бельгия-француз, орыс-австрия-венгр теміржол одақтарына қосылды. Соның нәтижесінде мал шаруашылығы өнімдері Америкаға, Бельгияға, Парижге, Венаға және Берлинге жіберіліп отырды. Ал ортаазиялық сауда ХІХ ғасырдың 60-жылдарының соңында Ертістегі су жолының дамуы, әсіресе 1880–1888 жылдары Закаспий теміржолының салынуынан бастап қысқара бастады» [6; 32].

XX ғасырдың басындағы қала саудасында мал шаруашылығы өнімдерімен қатар, егін шаруашылығы, яғни астық пен май жөнелту кеңінен жүрді. «Әсіресе, майды экспорттауда Петропавл қаласы Қазақстан ғана емес, Сібір көлемінде де ірі орталықтың бірі болды, оны негізінен Петербург, Мәскеу, Рига, Одесса, Владивосток қалаларына, Батыс Еуропа мемлекеттерінің ішінде Англияға, кейде Германия мен Данияға жөнелтіп отырды. Петропавл қаласындағы сауданың дамуы Ресейдің орталық аудандарының тарапынан қазақстандық мал мен оның өнімдеріне сұраныстың өсуімен байланысты жүрді» [6; 51]. XX ғасырдың екінші онжылдығының басында жәрмеңкелер тұрақты саудаға орын берді. Өлкедегі ең ірі тұрақты сауда орталығының бірі Петропавлда болды. «Сауда айналымының көлемі бойынша бірінші орында қоймалар, одан кейін дүкендер, дүңгіршектер мен кеңселер алды, жалпы қаланың саудалық өмірінде фирмалардың, сауда үйлерінің, серіктестіктер мен акционерлік қоғамдардың, соның ішінде шетелдік фирмалардың рөлі үлкен болды. Шетелдіктердің арасынан американдық, ағылшындық және неміс фирмалары қалада сауда қызметін кең түрде дамытты. Американдық және батыс еуропалық капиталистер дала саудасының тиімділігін түсініп қазақ жеріне енуін күшейтті» [6].

«Қостанай жәрмеңкелерінде мал мен оның өнімдері Ресей губернияларына ғана емес, Германия, Австрия-Венгрия сияқты елдерге де көптеп жеткізіліп отырды. Мал мен мал өнімдерінен кейінгі орында астық саудасы тұрды. Бұл сала Қостанайда тек XX ғасырдың басында Челябинск—Троицк—Қостанай темір жол тармағының салынуымен ерекше дамуға ие болды. Өнеркәсіп орындарының жетекші түрі жел, су, жылқы және бу двигателдері арқылы жұмыс істейтін диірмендер болды [11; 10].

«Ақмола қаласында 1913 жылы 9 кірпіш зауыты, 4 қыш құмыра шеберханасы, 2 механикалық диірмен, 21 ұстахана, 2 тері өңдеу, 2 ішек тазарту, сондай-ақ май шыжғыратын, жүн жуатын — барлығы 208 жұмысшысы бар 40 кәсіпорын болды» [12; 55]. Қала транзиттік және жергілікті сауданың дамуында маңызды орын алды. Ақмолада кеден болмағандықтан және гильдиялық салық төленбегендіктен Петропавл мен Омбыға қарағанда тауарды сату мен сатып алу тиімдірек болды, өйткені, сауда жолының қысқаруы капиталдың айналымын тездетіп, пайданы көбейтті. Ал, көшпенділермен тікелей, делдалдарсыз сауда жүргізу, яғни сауданың кең көлем алуына мүмкіндік берді. Ташкенттегі жәрмеңкенің ашылуы Ақмоланың Ресейдің ортаазиялық мемлекеттермен транзиттік саудасындағы басты орталықтардың бірі ретіндегі жағдайын нығайта түсті. Мұнда керуендер жабдықталып, солтүстіктегі Петропавлға арбамен, оңтүстіктегі Ташкент, Бұқара, Қокан, Түркістан және басқа да қалаларға түйемен жөнелтіліп отырды. Ақмола мен оның оязы керуендер үшін басты көлік дайындап беретін орынға айналды. Сол үшін тұрғындары арнайы түйелер өсіріп, тасымал кәсібімен айналысты [12].

Шетелдік капиталдың жергілікті халықты езуі Верныйда ағылшын–француз және американдық капитал басым болып отырған Орыс-Азиялық және Сібірлік банктердің бөлімшелерінің ашылуымен күшейе түсті. Ол банктер мұнда ең алдымен ауылшаруашылық шикізаттарын, негізінен мал өнімдерін шығарумен айналысты. Жетісудағы жүн мен теріні дайындаумен француз фирмалары, ішек дайындаумен неміс фирмалары айналысты. Қалада Мәскеу, Петербург, Томск қалаларының ірі сауда фирмаларының өкілдері жұмыс жасады [25].

Төңкеріске дейін Верныйдағы барлық кәсіпорындарда 365 адам қызмет етті. Қаладағы спирт-арақ зауытында 10 адам, сыра қайнату зауытында 40 адам, екі диірменде 35 адам жұмыс істеді. Қаладағы басты кәсіпорын 1875 жылы негізделген Гавриловтың және 1900 жылы іске қосылған Кадкиннің темекі фабрикалары болды. Олар кейін кеңейтіліп, қайта жабдықталды, бірақ қолөнер өндірісінің орындары болып қалды. 1913 жылы олар 79,3 млн. тал папирос дайындады. Темекі бұйымдары негізінен Жетісу облысының және шағын бөлігі Сібір қалалары мен Ресейдің еуропалық бөлігіне өткізілді [25: 19] деп көрсетеді қала тарихына еңбегін арнаған С.Жүсіпбеков. Бұл жерде бір айта кететін жайт, Оңтүстік Қазақстанның өңдеу өнеркәсібі тарихын зерттеген, Т. Төлебаевтың еңбегінде 1892 жылы Верныйда 3 темекі фабрикасы, осы фабриканың үшіншісінің ағайынды Романенковтарға тиеселі болғандығы және XX ғасырдың басында папирос түтікшесін жасайтын да «Ф. Пестов пен А. Родионов» достастығына тән кәсіпорынның өмір сүргендігін нақты мұрағаттық деректер бойынша жан-жақты баяндалған [26: 33]. Оның үстіне Т.Ә. Төлебаевтың кітабында Верныйдағы алғашқы темекі фабрикасын ашқан И.В. Кузнецов деген көпес екендігі, 1872 жылы онда 1 шебер, 10 жұмысшы жұмыс істеп, 1175 рубльдік 76 пуд темекі өндіргені көрсетілген. Ол сондай-ақ, темекі бұйымдарының С. Жүсіпбеков көрсеткен аймақтарымен қатар, Қытай жеріне де, дәлірек айтқанда, Құлжаға, Шәуешекке де шығарылып отырғанын көрсетеді.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бастапқы кезінде Қазақстан экономикасының біршама көтерілуіне құрылыс ісінің едәуір дамуы сай келеді. Қазақстандағы капиталистік қарым-қатынастардың даму процесі қалалардың өсуімен, қоныстардың жаңа типтері — өнеркәсіп орындарының қасындағы жұмысшы поселкаларының кейін қала болып кеткен сауда-қолөнершілер қыстақтарының көптеген қоныс аударушылар деревняларымен, жаңа ауылдардың пайда болуымен қатар жүрді.

Қазақстан территориясының жаратылыс-климат жағдайының бірыңғай болмауы құрылысқа жұмсалатын материалдардың, конструкциялардың және тұрғын үйлер мен басқа құрылыстар салуда пайдаланылатын жобалау тәсілдерінің әртүрлі болуына себепші болды. Құрылыс ісінің көп ғасырлық тәжірибесі бар Қазақстанның оңтүстік аудандарында негізгі құрылыс материалы шөгінді сұр балшық болды. Бұл балшықты соқпа қабырғаларды тұрғызуда, сазбалшық немесе шикі кірпіш құюда қолданды. Шикі кірпіштерді күн көзіне кептірді. Одан басқа бұл балшықтан күйдірген кірпіш, көзе, сырлы жұқа қыштар жасалды. «Соқпа қабырғалар мен шикі кірпіштен тұрғызған қабырғаларды жауын-шашынның әсерінен сақтау үшін сыртын балшықпен сылау керек болды. Күйдірілген кірпіштен қаланған қабырғалар көбінесе сыланбады, өйткені бұл материал өзінен-өзі жергілікті климаттың әсеріне төзімді, жақсы төтеп беретін еді» [27; 151]. Конструкцияның аса көп тараған түрі мұнда күмбездеп жабу болды. Аумағы жағынан шағын болып келетін құрылыстар, мәселен, діни үйлер, әртүрлі күмбез қалыбында жабылып келді.

Оңтүстікке қарағанда құрылыс ісі ағаштан, тастан, шикі кірпіштен және шымнан салынған солтүстік және солтүстік шығыс аудандарда білік салу конструкциялары барлық жерде қолданылды.

Батыс Қазақстан құрылыс тасына бай келеді, мұнда сұрғылт, сарғыш және қызғылт сары реңі бар әкті қабыршақ тастардың көптеген кен орындары болды. Қабыршақ тастар салмағы жағынан жеңіл, қарапайым арамен кесуге ыңғайлы және көркемдеп оюдың әртүрлі әдістерімен өндеуге көнді. Көптеген ғасырлар бойы жергілікті халық тұрғын үйден бастап үлкен құрылыстарға дейінгі үйлердің барлық түрін осы тастан салып келді. «Тастан үй қалаудың техникасы жоғары дәрежеде болды. Үйдің қабырғасын қалау ірі блоктардың екі қатарласып салынған жүйелері арқылы жүргізілді. Бұлардың аралығы ұсатылған тастармен толтырылып, оған балшық ерітіндісі құйылды. Мұндай әдісті қолдану тек үй тұрғызудың процестерін тездетіп қана қоймай, оның үстіне құрылыс материалдарын едәуір үнемдеді. Қабырғалардың сыртқы бетіндегі тас блоктар қадағалы түрде өңделіп, бір-біріне жақсы кіріктірілді, сөйтіп жіктері сәл ғана көрініп тұратын болды. Өңделіп қаланған тас блоктардың көлемі 20–дан 45 сантиметрге дейінгі биіктікте қырланатын болды, ал оның ұзындығы 30–дан 80 сантиметрге жетті» [27; 159]. Төбесі жадағай, әдетте қабырғалары саманнан қаланатын тұрғын үйдің жергілікті түрлерімен қатар қиынды ағаштардан жасалған орыс қоныс аударушыларының үйлерін, украиндардың сылақ үйлерін және өзбектердің қышлақ үйлерін кездестіруге болады.

Қазақстанның қысы суық және ұзаққа созылатын батыс және солтүстік батыс аудандарында барлық элементтерін тұтас етіп орналастырумен көзге түсетін тұрғын үй құрылыстары болды. Шаруашылық үйлері мен мал қоралар, азық-түлік пен құрал-саймандар сақтауға арналған қоймалар үлкен бір құрылыс жүйесіне бірігіп, тұрғын үйге тікелей жалғасып жатты. Көптеген жағдайларда тұрғын үйге кіретін есік мал қорасының ауласы арқылы келетін болған. Климаты ыстық және құрғақ болып келетін Қазақстанның оңтүстік аудандарында тұрғын үй, әдетте шаруашылық жайларынан жеке салынды. Мұнда ашық аула, оның ішінде тұрғын үйден қашықтығы әртүрлі шаруашылық жайлары орналасты. Құрылыс соқпа саман қабырғалармен қоршалды. Мұның үстіне тұрғын үйлердің құрамында жаз уақыттарында қосымша пайдаланатын айван салынды.

Қазақстанның климатына қарай әр аймаққа тән болып келетін тұрғын үйдің екі тәсілі бүкіл территорияда кеңінен тарады. Көп тараған үй құрылыстарының бірі қоржын үй деп аталатын түрлері кездеседі. Оның орталығында әдетте ас үйі болды, екі жағында екі тұрғын үй болды. Бұлардың біреуінде үй іші адамдары тұрды, екінші жағы қонақтарға арналды. Пештің жылу тартатын көлемі үлкен және түтін жолының ұзын болуы арқасында жылуды ұзақ сақтады. Тұрғын үй әдетте оң жақта болды. Оңтүстік аудандарда ас үйдің орнына айван салынды.

Қазақ үйлерінің тұрпатына солтүстік аудандарда ерекше түр беретін ұзын және биік пеш үйді жылыту және ас дайындау үшін ғана емес, үйді ас үйден бөліп тұру қызметін атқарды. Қазақ үйлерінің екінші бір айрықша ерекшеліктері тұрғын бөлмелердің бүкіл қабырға бойына салынған аласа сәкілердің болуы [27]. Едендері ылай салынған жер болды. Терезелерінің көлемі шағын. Осыған қарай жарықтың таралу жолдарын ұлғайта түсу үшін терезенің ішкі жағындағы қабырғалары едәуір кең ойылды. Бұл үйлердің көпшілігінің төбесі жайпақ келетін және төмендегідей конструктивтік элементтерден тұрды, кептірілген қамыс жабылды. Содан кейін жылу сақтайтын материалдар пішен немесе ірі сабандар төселді. Жылу ұстайтын материалдардың үсті сабан туралған балшықпен екі қабат сыланатын болған. «Мұндай типті үйлер жергілікті құрылыс материалдарының болуына, үй иесінің экономикалық мүмкіндіктеріне қарай күйдірілген кірпіштен, шикі кірпіштен қаланатын, ағаштан салынатын, сол сияқты саз балшықты қалың етіп сала отырып, жалпақ тастан да, кейде шымнан да қаланатын» [27: 71]. Қазақтардың көптеген тұрғын үйлері сыртынан қарағанда барынша қарапайымдылығымен, тіпті дөрекілігімен көзге түсетіндігіне қарамастан, олардың жеке элементтерін өңдеп жасауда барынша мұқият бапталып істелген элементтері жиі кездесетін болған.

Қала түзілу барысында табиғи кеңістіктен қала ішіндегі жасанды кеңістікке енетін ғимараттың бірі арнайы жабдықталған үй-жайлар мешіт, шіркеу, ғибадатханалар болды. Қалалық жағдайлардың қарама-қайшылықты сипаты, қаланың бір уақытта діни төзімділікке және діни төзбеушілікке ықпал ететіндігінде көрінеді. Қалада қоғамның діни өміріндегі өзгерісі жүреді. Дін ғибадатханалар, тек діни және моральдық-нормативтік функцияларды ғана орындамайды. Ғибадатхана заңды орган рөлін атқарады, ол азаматтық хал актілеріне заңдылық береді, адамдардың азаматтығын, әлеуметтік және құқықтық кеңістіктегі бірлігін, олардың ортақ құқықтары мен міндеттерін белгілейді, адамның әлеуметтік жағдайына және оның әлеуметтік салмағына әсер етеді.

Қазақстанға ислам дінінің енуімен байланысты мешіт, медресе және мектеп сияқты үйлердің жаңа типтері пайда болды. Қазақстанның оңтүстік аудандарында ислам діні VIII—X ғасырларда, қалған аудандарында XIII—XIV ғасырларда орнығып тарады. Қазақтардың арасында ислам діни ықпалының одан әрі күшейе түсуі, Оңтүстік Қазақстанда Орта Азияның діни орталықтары арқылы

және солтүстік және батыс бөліктерінде Волга татарларының діни орталықтары тарапынан тарап келді. Бұл жағдай өзіне тән архитектурасы бар географиялық екі ауданда тұрғызылған мешіттер мен медресе үйлерінің архитектуралық түрінде өз ізін қалдырды. Оңтүстік аудандарда мешіттер мен медреселердің ғимараттары жалпы ортаазиялық кескінде болды, ал солтүстік және батыс аудандарындағы мешіттер татарлардікіне ұқсады. Мешіттер мен шіркеулер әр қалада салынды.

Қала жағдайында тұрғын үй, мешіт не шіркеу, мектеп, базар, кәсіпорын адам өндірісіне қажетті кеңістікті білдіреді. Бұлардың жоспарын ұйымдастыруда Россияның қала салу тәжірибесі, сондай-ақ көптеген ғасырлар бойында жасалған жергілікті азиялық дәстүрлер де кеңінен қолданылды. Түзу және кең көшелері, арық жүйелері, көк жасыл ағаштары және басқа сыртқы көркемдік элементтері бар қалалар мен басқа да тұрақ қоныстардың жоспары жергілікті дәстүр мен Россияның қала салу мәдениетін орынды ұштастыру болып табылды [27].

Мұнымен бірге жеке меншік иелерінің мүдде үстемдігін көрсететін, әлеуметтік және ұлттық құрамы әртүрлі қоныстарды бейнелейтін қала және қала маңындағы басқа қоныс орындарының құрылысы архитектуралық жағынан біркелкі болмады және негізінен алғанда көпшілігі еңбекші жұртшылыққа жататын бір қабатты саман және ағаш үйлер болып келді. Құрылыстың осындай алақұла жыпырлаған ұсақ-түйектерінің арасында қаланың қарама-қарсы шетіндегі бос алаңдарда шіркеудің қоңырау үйлері мен мешіттің минареттары биік көрінетін еді. Бұл осы кездегі архитектураның өркендеуіндегі екінші бір прогрестік құбылыс — қала типті мектептер, әкімшілік үйлері, сауда конторлары, магазиндер, сословиелік клубтар, фабрикалар мен заводтар, темір жол вокзалдары және сол сияқты үйлердің жаңа типтері пайда болуымен байланысты болды. Үйлердің осы көрсетілген типтерінің негізгі тұрғызушылары, орыс, қазақ және татар ауқаттылары болды. Бұл үйлердің архитектуралық жоба-жоспары сұраныс жасаушылардың тілегі мен талабына сай, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы орыс архитектурасының әртүрлі ағымына еліктеді. Мысалы, әскери губернаторларының үйлері көбінесе орыс классицизмінің сарынын қолдана отырып салынды. Кейбір мектеп және темір жол вокзалдарының үйлері шығыс стилінде салынды, «модерн» стилінің тәсілдері мен формалары онша көп тарамды [28].

Егер Қазақстанның отарлық жағдайының арқасында қала құрылысында (әсіресе батыс және солтүстік қалаларда) ол кезде орыс архитектурасының әртүрлі стильдерінің тәсілдері мен формалары басым болып келсе, ал далалық аудандардың құрылыс ісі өткендегі дәуірдің дәстүрлі тәсілдері мен жолдарын пайдалану негізінде жүргізілді. Осы дәуірде ормансыз аудандарда діни үйлерді — мазарлар мен мешіттерді салу ісін жаңадан қолға алумен байланысты Оңтүстік және Орталық Қазақстанда күйдірілген және шикі кірпіштен, ал Батыс Қазақстанда табиғи тастардан жасалған арқа-күмбез конструкциялары техникасы жандана бастады. Алайда құрылыс ісінің жеке меншікті болуының салдарынан бұл кездегі үйлер шағын көлемді болды. Кейбір жағдайларда үйлер фундаментсіз салынды. Шаршы үйден күмбезді үйге көшу үйдің бұрыштарына сатылап салынған біліктердің дөрекі тәсілі арқылы істелді. Ал олардың үстіне қаланған қатарлардың бірте-бірте жалғасатын күмбездері келіп тірелетін еді.

Мұнымен бірге әсіресе, Орталық Қазақстанда үйлерді көркемдеп қаптау үшін терракот және сырлы тақташалар өндіру және оларды қолдану ісі өркендей бастады. Ал тасқа оқ салу және қабырғаларға шимай салу техникасы Батыс Қазақстанда ерекше өркендеп кеңінен қолданылды. Батыс Қазақстанның құрылыс практикасының орынды жағы қабырғаны қалағанда оны екі қатар етіп олардың арасын құрылыс материалының қалдықтарымен толтыру болды. Бұл тәсіл үй тұрғызу процесін тездетіп қана қоймай, оның үстіне құрылыс материалдарын жұмсауда едәуір үнем жасады. Бұдан басқа XIX ғасырдың аяғына таман және XX ғасырдың басына таяу кездегі ескерткіштердің архитектурасында аумақты цоколь салу, жарты циркульді және оқ арқаларды, сына қиындарын пайдалану, кері өкше тәрізді қайырма имек классикалық ордерлер пішіндерін қолдану, өнеркәсіп бояуларын пайдалану байқалады. Бұл жағдай олардың сыртқы тұлғасына, құрылыстың бұрынғы монументальді үйлердің көркемдік бейнесіне ұқсайтын жаңа түрлер берді.

Сол кездің өзінде-ақ Қазақстанда тұңғыш рет қала құрылысында темір және шойын сияқты жаңа материалдар қолданыла басталды. Бұлардан біліктер, арқалықтар, балкон қанаттары және сатылар жасалды және Қазақстандағы құрылыс өнерінің тәсілдері мен жолдарын сөзсіз байыта түсті. Бұл көрсетілген тәсілдер мен формалар ең алдымен ерте заманнан келе жатқан тұрақты құрылыс дәстүрі бар және үйді күйдірілген жәй кірпіштен, соқпа балшықтан салатын Оңтүстік және Орталық Қазақстан архитектурасының ескерткіштеріне тән болды. Батыс Қазақстан (Маңғыстау, Үстірт, Ембі өзенінің аңғары) архитектуралық ескерткіштерінде біраз басқаша ерекшеліктер бар. Егер Оңтүстік

Қазақстанда жарты конус тәрізді күмбездер басым болса, ал Батыс Қазақстанда бұлардың формасы әдетте дулыға тәрізді болды.

Осында біз баяндаған Қазақстан архитектурасының XIX ғасырдағы және XX ғасырдың бас кезіндегі қысқаша сипаттамасы өндіргіш күштерінің біраз дамуымен және қазақ халқының құрылыс өнері мәдениетінің өсуімен қатар, осы қаралып отырған дәуірде болған тарихи және мәдениеттегі өзгерістерді көрсететін құрылыс ісі де көзге көрінерліктей дамығанын көрсетеді.

«Қалалар капитализмнің кеңейе дамуы кезеңінде қалалардың көшпелілермен жан-жақты қатынастарының нығаюында байланыстырушы звено болды» [8].

«Әртүрлі себептермен қалаларға қоныс тепкен қазақтардың саны XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап көбейе берді. Олар көбінесе қалалардағы кәсіпорындардан жұмыс іздеді, сөйтіп жұмысшылар қатарын толтырып отырды. Мұнымен қатар бұл кезде қала тұрғындарының саны егіншіліктен қол үзген, өзінің жұмыс күшін сатумен күн көретін қазақ жатақтарының есебінен де көбейіп отырды» [9]. Қала тұрғындарының бір бөлігі саудамен байланысты болды, сондықтан олардың біршама көпшілік бөлігін көпестер құрды. Бұл сауданың маңызды фактор болғандығын айқындайды.

Капиталистік қатынастар талабы, Ресейдің орталық аудандарындағы кәсіпорындарға шикізат қажет етті. Бұл біріншіден. Екіншіден, азды-көпті қаржысы бар көпестер баюдың жаңа көздерін іздестіріп, кәсіпорындар аша отырып, жеңіл жолмен, тез баюға ұмтылды. Өйткені, олар қазақ даласында арзан жұмыс күші, бай, әрі арзан шикізат көздері бар екенін жақсы сезінді. Міне, ең басты себептер осылар еді. Содан соң барып олар, көпестер, тиімді кәсіпорын ашуға болатын орын іздестірді. Оны тапқаннан кейін барып, үкімет орындарына өтініш жасады. Ондай өтініштер, өндірістің көлеміне, пайдалылығына қарай әртүрлі орындарда қарастырылды, содан соң барып, кәсіпорынды ашуға рұқсат берілетін болды. Бұл туралы Т.Ә. Төлебаев өзінің өңдеу өнеркәсібі тарихына арналған зерттеу еңбегінде сантонин өндірісі мысалында кең түрде дәлелдеген еді [29].

«Қаладағы өнеркәсіптің пайда болуына, көптеген жағдайлар әсер етті, соның ішінде батыстық капиталистік қатынастардың одан әрі дамуы, қазақ жеріндегі мал шаруашылығы мен егіншіліктің натуралдықтан тауарлы өндіріске айнала бастауы» ықпалды болды [29].

Қорытынды

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Қазақстанға Ресей капиталы белсенді түрде ене бастады, оның негізгі саласы пайдалы қазбаларды өндіру және өңдеу болды, олардың байлығы аймақтың жер қойнауымен, сондай-ақ ауылшаруашылық шикізатын өңдеу өнеркәсібі мен саудасымен ерекшеленді. Ресейлік капитал үшін қолайлы жағдайлар болды: бай жер қойнауы, жергілікті тұрғындардан ештеңе үшін жалға алынған немесе сатып алынған арзан жерлер, арзан шикізат, арзан, артық жұмыс күші. Қалалар метрополия орталығына немесе шетелге тауарлар мен пайдалы қазбаларды өткізу орталықтары ретінде әрекет етті.

XIX ғасырдың соңына қарай қазақстандық қалаларда ауыл шаруашылығы шикізатын қайта өңдеу бойынша қолөнер, мануфактуралық және фабрикалық типтегі кәсіпорындар жұмыс істеді. Олар Ақмола, Семей, Петропавл, Орал, Орынборда қасапханалар, былғары, сабын қайнататын зауыттар, май диірмендері, ұн тартатын зауыттар болды. Шымкент пен Түркістанда мақта тазалау зауыттары жұмыс істеді. Верныйда темекі өнеркәсібінің екі кәсіпорны болды.

XIX ғасырдың екінші жартысында көлік және пошта байланысы дамыды, бұл қалалардың өсуі мен дамуының маңызды себебі болды. 1880 жылдардан бастап Ертіс, Балқаш, Іле арқылы тұрақты кеме қатынасын бастау әрекеттері жасалды. Орынбор-Ташкент және басқа да темір жолдар салынды. Транссібір магистралі маңызды рөл атқарды. XIX ғасырдың соңына қарай темір жолдар, су көлігі және почта-телеграф байланысы Қазақстанды Ресей, Сібір, Алтай, Орталық Азиямен байланыстырды.

Ресейдің Мемлекеттік банкінің Орал, Петропавл, Семей, Верный қалаларында өз бөлімшелері болған. Сонымен қатар Қазақстанда Сібір сауда банкінің 7 филиалы жұмыс істеген, екінші орында 5 бөлімшесі бар Ресейлік сауда-өнеркәсіп банкі болды.

Капиталистік қатынастар қалалық сауданың дамуына айтарлықтай әсер етті. Қала отырықшы және көшпелі халықтың орталығы және байланыс орны болды. Сауданың негізгі нысаны мал болды. Сонымен қатар, Қазақстаннан астық пен ұн шығарыла бастады. Нан саудасының ірі орталықтары Орал, Орынбор, Семей болды, онда нан Қостанай, Ақтөбе, Орал, Торғай уездерінен әкелінді. XIX

ғасырдың екінші жартысында Қазақстанда жәрмеңкелік сауда кеңінен таралды. Жәрмеңкелік саудада уездік қалалар маңызды рөл атқарды.

Осылайша, қазақстандық қалалық кеңістікті қалыптастыруға және дамытуға капиталистік қатынастардың енуі, өнеркәсіптің, көліктің қалыптасуы және сауданың дамуы сияқты факторлар елеулі рөл атқарды. Көптеген қалалар сауда, басқалары өнеркәсіптік, кейбіреулері әкімшілік орталықтар ретінде қызмет етті. Барлық осы себептер мен факторлар қалалық сәулет өнеріне, қала құрылысын жоспарлауына, сонымен қатар қалалық ортаға әсер етті.

«Қазақстанның қалалық кеңістігі: қалыптасу және даму ерекшеліктері мен факторлары» мақаласы № АР08857378 гранттық жобасы аясында орындалған.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана / А.Х. Маргулан. — Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1950. — 122 с.
- 2 Берг Л.С. Климат и жизнь / Л.С. Берг. — М.: Госиздат, 1922. — 196 с.
- 3 Горький А.М. Доклад на I Всесоюзном съезде советских писателей / А.М. Горький. — М., 1934. — 13 с.
- 4 Горячева А.А. Город Верный в конце XIX века // А.А. Горячева // *Вопросы истории Казахстана. Ученые Записки Казах. гос. ун-та.* — 1962. — Т. 53, Вып.9. — С. 150–186.
- 5 Москалев Г.Е. Хозяйственный облик дореволюционного Яицка-Уральска / Г.Е. Москалев. — Уральск, 1956. — 48 с.
- 6 Туманшин К.М. Основание и развитие Петропавловска и его уезда во второй половине XVIII–первой половине XIX вв. // *Ученые записки Кустанай. гос.пед. ин-та.* — 1961. — Т. VI. — С. 37–49.
- 7 Касымбаев Ж.К. История города Семипалатинска (1718–1917 гг.) / Ж.К. Касымбаев. — Алматы: Изд-во «Өлке», 1998. — 276 с.
- 8 Касымбаев Ж.К. Промышленность и транспорт в городах Восточного Казахстана (нач. XX в.) / Ж.К. Касымбаев. // *Известия АН КазССР. Сер. ОН.* — № 3. — Алма-Ата, 1986. — С. 41–49.
- 9 Герасимова Э.И. История города Уральска в дореволюционный период (1613–1917 гг.) / Э.И. Герасимова. — Алма-Ата, 1965. — 30 с.
- 10 Мухаметов Х. Дворцовые рыбные промыслы на Яике / Х. Мухаметов. // *Вестн. АН КазССР.* — Алма-Ата, 1972. — № 7. — С. 32–34.
- 11 Касымбаев Ж.К. Города Восточного Казахстана в 1861–1917 гг. (социально-экономический аспект) / Ж.К. Касымбаев. — Алматы, 1990. — 184 с.
- 12 Алпыспаева Г.А. Астана в новое и новейшее время / Г.А. Алпыспаева. — Астана, 2008. — 276 с.
- 13 Алпыспаева Г.А. Культурное пространство Акмолы, Целинограда, Астаны: история становления и развития / Г.А. Алпыспаева, Ш.Н. Сяхимова, Р.О. Туксайтова. — Астана, 2016. — 206 с.
- 14 Сактаганова З.Г. Повседневная жизнь городов Центрального Казахстана в 1945–1953 гг. / З.Г. Сактаганова, К.К. Абдрахманова. — Караганда, 2010. — 251 с.
- 15 Жалмагамбетов Е.А. Қызылорда қаласының астаналық кезеңіндегі күнделікті өмірі (1925–1929 жж) / Е.А. Жалмагамбетов. — Алматы: 2014. — 160 б.
- 16 Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. — Т.1. / М.А. Терентьев. — СПб., 1906. — 510 с.
- 17 Турчанинов Н.В. Города Азиатской России / Н.В. Турчанинов // *Азиатская Россия.* — 1914. — Т.1. — С. 285–361.
- 18 Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесенные в Полное собрание законов с 1649 по 1900 год / Сост. П.П. фон-Винклер / П.П. фон-Винклер. — СПб., 1899. — 576 с.
- 19 Полное собрание законов Российской империи. — Собрание второе. — Т. LIII. — 1878. — От № 58674–59182. — СПб., 1880. — Л. 57, 62–66.
- 20 Полное собрание законов Российской империи. — Собрание третье. — Т. XXIX. — 1909. — От № 31330–32882 и доп. — СПб., 1912. — Л. 5–12.
- 21 История железнодорожного транспорта России. — Т. 1.— 1836–1917. — СПб., 1994. — 336 с.
- 22 Сибирь и Великая Сибирская железная дорога / М-во фин. Деп. торговли и мануфактур. — 2-е изд., испр. и доп. — СПб.: Типография И.А. Ефрона, 1896. — 2. — VIII. — 283 с.
- 23 Исингарин Н. История железных дорог Казахстана, 1904–2011 / Н. Исингарин. — Алматы, 2011. — 768 с.
- 24 Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей / под ред. П.П. Семенова. — Т.18. Киргизский край. — СПб.: Издание А.Ф. Девриена, 1903. — 479 с.
- 25 Духин Я.К. Очерк экономического развития Кустаная в последней четверти XIX в.—начале XX в. / Я.К. Духин // *Проблемы истории русско-казахских взаимосвязей в XVIII–начале XX веков.* — Алма-Ата, 1980. — С. 76–79.

26 Дубицкий А. Где течет Ишим. Из истории Целинограда и целинного края / А. Дубицкий. — Алма-Ата: Казахстан, 1965. — 326 с.

27 Марғұлан Ә. Қазақстан архитектурасы / Ә. Марғұлан, Т. Бәсенов, М. Мендіғұлов. — Алматы: 1959. — 210 б.

28 Чекаева Р.У. Региональные особенности архитектуры Северного Казахстана / Р.У. Чекаева, В.В. Ревтова. — Астана: ТОО «Мастер По», 2017. — 87 с.

29 Төлебаев Т.Ә. Қазақстандағы капитализм: өткені мен бүгіні (тарихнамалық аспект) / Т.Ә. Төлебаев. — Алматы: Қазак университеті, 2014. — 250 б.

И.Б. Медешева, Ж.Е. Нурбаев, А.Ж. Мырзахметова, Б.А. Алимжанов

Городское пространство Казахстана: особенности и факторы формирования и развития

В статье рассмотрены важные вопросы и период в отечественной урбан-истории — формирование и развитие городского пространства в Казахстане в новое время. Город как отражение новой формы поселения определяет новую пространственную организацию расселения населения, изменение его количественного и качественного состава. В городе люди не только живут, но и занимаются различными видами деятельности, создают новую структуру общества на социальной, политической, экономической основе, формируют глубокие различия и противоречия между ними, новый тип отношений. Эти новые отношения находят отражение в системе внутригородского расселения, создают новую форму города и общества, в целом, отражающую различные социальные различия и противоречия между индивидами и общностями, а также их объединение в рамках единого городского пространства. В городских условиях жилье, мечеть или церковь, школа, рынок, предприятие представляют собой упорядоченное пространство производства человека. Исследование направлено на изучение городского ландшафта Казахстана и выявление его региональных особенностей, а также определение тех факторов, которые влияли на изменение и трансформацию городского пространства страны в рассматриваемый период.

Ключевые слова: казахстанские города, история города, городское пространство, культурный ландшафт, герб города, население города, процесс урбанизации, архитектурные стили, городская инфраструктура.

I.B. Medesheva, Zh.E. Nurbayev, A.Zh. Myrzakhmetova, B.A. Alimdzhanov

Urban space of Kazakhstan: features and factors of formation and development

The article deals with important issues and a period of the domestic urban history — the formation and development of urban space in Kazakhstan in Modern times. The city as a reflection of a new form of settlement defines a new spatial organization of the settlement of the population, a change in its quantitative and qualitative composition. People not only live in the city, but also engage in various types of activities, as well as create a new structure of society on a social, political, economic basis, form deep differences and contradictions between them, new types of relationships. These new relations are reflected in the system of intra-urban settlement, creating a new form of the city and society as a whole, reflecting various social differences and contradictions between individuals and communities, as well as their unification within a single urban space. In urban conditions, housing, a mosque or a church, a school, a market, an enterprise represent an orderly space of human production. The research aims to study the urban landscape of Kazakhstan and identify its regional features, as well as determining those factors that influenced the change and transformation of the country's urban space during the period under review.

Keywords: Kazakhstan cities, city history, urban space, cultural landscape, city emblem, city population, urbanization process, architectural styles, urban infrastructure.

References

- 1 Margulan, A.Kh. (1950). Iz istorii gorodov i stroitel'nogo iskusstva drevnego Kazakhstana [From the history of cities and the construction art of ancient Kazakhstan]. Alma-Ata: Izdatel'stvo Akademii nauk Kazakhskoi SSR [in Russian].
- 2 Berg, L.S. (1922). Klimat i zhizn [Climate and life]. Moscow: Gosizdat [in Russian].
- 3 Gorkii, A.M. (1934). Doklad na I Vsesoiuznom s'ezde sovetskikh pisatelei [Report at the I All-Union Congress of Soviet Writers]. Moscow [in Russian].

- 4 Goryacheva, A.A. (1962). Gorod Vernyi v kontse XIX veka [The city of Verny at the end of the XIX century]. *Voprosy istorii Kazakhstana. Uchenye Zapiski Kazakhskogo gosudarstvennogo universiteta — Questions of the history of Kazakhstan. Scientific Notes of Kazakh State University*. 53, 9, 150–186 [in Russian].
- 5 Moskalev, G.E. (1956). Khoziaistvennyi oblik dorevoliutsionnogo Yaitska–Uralska [The economic appearance of the pre-revolutionary Yaitsk-Uralsk]. *Uralsk* [in Russian].
- 6 Tumanshin, K.M. (1961). Osnovanie i razvitie Petropavlovskaya i ego uezda vo vtoroi polovine XVIII–pervoi polovine XIX vekov [The foundation and development of Petropavlovsk and its county in the second half of the XVIII — first half of the XIX centuries] *Uchenye zapiski Kustanaiskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta – Scientific Notes of the Kostanay State Pedagogical Institute*, VI [in Russian].
- 7 Kasymbaev, Zh.K. (1998). Istoriia goroda Semipalatinska (1718–1917 gg.) [The history of the city of Semipalatinsk (1718–1917)]. *Almaty: Izdatelstvo «Olke»* [in Russian].
- 8 Kasymbaev, Zh.K. (1986). Promyshlennost i transport v gorodakh Vostochnogo Kazakhstana (nachalo XX veka) [Industry and transport in the cities of East Kazakhstan (beginning of the XX century)]. *Izvestiia Akademii nauk Kazakhskoi SSR. Seriya obshchestvennykh nauk — Izvestia of the Academy of Sciences of the KazSSR. Social Science Series*, 3, 41–49 [in Russian].
- 9 Gerasimova, E.I. (1965). Istoriia goroda Uralska v dorevoliutsionnyi period (1613–1917 gg.) [The history of the city of Uralsk in the pre-revolutionary period (1613–1917)]. *Alma-Ata* [in Russian].
- 10 Mukhametov, Kh. (1972). Dvortsovye rybnye promysly na Yaik [Palace fisheries on Yaik]. *Vestnik Akademii nauk Kazakhskoi SSR — Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR*, 7, 32–34 [in Russian].
- 11 Kasymbaev, Zh.K. (1990). Goroda Vostochnogo Kazakhstana v 1861–1917 gg. (sotsialno-ekonomicheskii aspekt) [Cities of East Kazakhstan in 1861–1917 (socio-economic aspect)]. *Almaty* [in Russian].
- 12 Alpyspaeva, G.A. (2008). Astana v novoe i noveishee vremia [Astana in the new and the newest time]. *Astana* [in Russian].
- 13 Alpyspaeva, G.A., Sayakhimova, Sh.N., & Tuksaitova, R.O. (2016). Kulturnoe prostranstvo Akmoly, Tselinograda, Astany: istoriia stanovleniia i razvitiia [Cultural space of Akmola, Tselinograd, Astana: the history of formation and development]. *Astana* [in Russian].
- 14 Saktaganova, Z.G., & Abdrakhmanova, K.K. (2010). Povsednevnaia zhizn gorodov Tsentralnogo Kazakhstana v 1945–1953 gg. [Daily life of the cities of Central Kazakhstan in 1945–1953]. *Karaganda* [in Russian].
- 15 Zhalmagambetov, E.A. (2014). Qyzylorda qalasinyn astanalыq kezendeги kundelikti omiri (1925–1929 zhzh.) [Daily life of the city of Kyzylorda in the capital period (1925–1929)]. *Almaty* [in Kazakh].
- 16 Terentev, M.A. (1906). Istoriia zavoevaniia Srednei Azii [History of the development of Central Asia], 1. *Saint Petersburg* [in Russian].
- 17 Turchaninov, N.V. (1914). Goroda Aziatskoi Rossii [City of Asian Russia]. *Aziatskaia Rossiia – Asian Russia*, 1. *Saint Petersburg* [in Russian].
- 18 fon-Vinkler, P.P. (Ed.). (1899). Gerby gorodov, gubernii, oblastnoi i posadov Rossiiskoi imperii, vnesennye v polnoe sobranie zakonov s 1649 po 1900 god [Coats of arms of cities, provinces, regional and townships of the Russian Empire, included in the complete collection of laws from 1649 to 1900]. *Saint Petersburg* [in Russian].
- 19 (1880). Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii [The Complete Collection of laws of the Russian Empire]. The second meeting. Vol. LIII. 1878. No. 58674–59182. *Saint Petersburg*, 57, 62–66 [in Russian].
- 20 (1912). Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii [The Complete Collection of laws of the Russian Empire]. The third meeting. XXIX, 1909, No. 31330–32882 and additions. *Saint Petersburg*, 5–12 [in Russian].
- 21 (1994). Istoriia zheleznodorozhnogo transporta Rossii [History of railway transport in Russia], 1. 1836–1917. *Saint Petersburg* [in Russian].
- 22 (1896). Sibir i Velikaia Sibirskaia zheleznaia doroga [Siberia and the Great Siberian Railway]. 2-nd ed., rev. and additional, *Saint Petersburg: Tipografiia I.A. Efrona* [in Russian].
- 23 Isingarın, N. (2011). Istoriia zheleznykh dorog Kazakhstana, 1904–2011 [History of railways of Kazakhstan, 1904–2011]. *Almaty* [in Russian].
- 24 Semenov, P.P. (Ed.). (1903). Rossiia. Polnoe geograficheskoe opisanie nashego otechestva. Nastolnaia i dorozhnaia kniga dlia russkikh liudei [A complete geographical description of our fatherland. A desktop and expensive book for Russian people], 18. *Kirgizskii Krai – Kyrgyz region*. *Saint Petersburg: Izdanie A.F. Devriena* [in Russian].
- 25 Dukhin, Ya.K. (1980). Ocherk ekonomicheskogo razvitiia Kustanaia v poslednei chetverti XIX v. — nachale XX v. [An essay on the economic development of Kostanay in the last quarter of the XIX century — early XX century] *Problemy istorii russko-kazakhskikh vzaimosviazei v XIX–nachale XX vekov — Problems of the history of Russian-Kazakh relations in the XVIII-early XX centuries*, 76–79, *Almaty* [in Russian].
- 26 Dubitskii, A. (1965). Gde techet Ishim. Iz istorii Tselinograda i tselinnogo kraia [Where Ishim flows. From the history of Tselinograd and the virgin land]. *Almaty: Kazakhstan* [in Russian].
- 27 Margulan, A., Basenov, T., & Mendigulov, M. (1959). Qazaqstan arhitekturasy [Architecture of Kazakhstan]. *Almaty* [in Kazakh].
- 28 Chekaeva, R.U., & Revtova, V.V. (2017). Regionalnye osobennosti arkhitektury Severnogo Kazakhstana [Regional features of the architecture of Northern Kazakhstan]. *Astana: TOO «Master Po»* [in Russian].
- 29 Tolebayev, T.A. (2014). Qazaqstandagy kapitalizm: otkeni men bugini (tarikhnamalyq aspekt). *Almaty: Qazaq universiteti* [in Kazakh].